

ОСОБОВІ ФОНДИ ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИХ ІСТОРИКІВ ЯК ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІОГРАФІЧНОГО ПРОЦЕСУ НА ТЕРИТОРІЇ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – 20-х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ

Сучасне наукове поле українських істориків вже не є місцем заповнення суцільних білих плям, як це було наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. Це стосується й історіографічного процесу на території України як предмета наукового аналізу. Майже всі українські історики, історики, що працювали на території України, та ті, хто вивчав історію України поза її межами, вже мають своїх біографів. Тому сьогодні актуалізується завдання написання синтетичних праць, які б увиразнювали наявну джерельну та історіографічну базу і тим самим намічали нові грані майбутніх студій.

Дослідження еволюції історичної думки та науки в Україні розвивається двома магістральними шляхами: створення синтезуючих, узагальнювальних, праць, лекційних курсів тощо та деталізація історіографічного процесу у регіональному вимірі. Метою цієї статті є аналіз одного з важливих компонентів джерельної бази у дослідженні історіографічного процесу на території Південної України другої половини ХІХ – початку ХХ ст.: особових архівних фондів південноукраїнських істориків. Такими вважаємо осіб, які певний час впродовж середини ХІХ – 20-х років ХХ ст. мешкали й працювали на цій території та залишили більш або менш виразний слід як історики (викладання, праці і т. п. на історичну тематику). Більшу частину з них з повним правом можна назвати південноукраїнськими істориками, інші провели тут невеликий час і незначною мірою “вросли у місцевий інтелектуальний «грунт»”, а деякі лише промайнули тут, хоча і долучені нами до південноукраїнського історіографічного процесу (В. С. Іконников, М. В. Довнар-Запольський, О. М. Савін). До кола південноукраїнських істориків нами не включено таких істориків, як Г. М. Панкратова, Є. В. Тарле, М. С. Державін та ін., які хоча й навчалися в Одесі, Херсоні, Сімферополі, але не залишили тут жодного сліду як історики, а також М. К. Любавського, який відомий лише своєю участю у заснуванні Катеринославського університету, але конкретні обставини його праці не підтверджені документально і не дають підстав виокремлювати катеринославський, а відтак й південноукраїнський етап його біографії.

Вибір територіальних рамок статті зумовлено тим, що Південна Україна є великим регіоном, усталеним концептом в історіографії, політології та соціальній географії, має певну специфіку історичної долі серед інших земель України. Серед основних завдань статті: класифікація та типологізація джерел

за низкою критеріїв, виявлення місць найбільш компактного зберігання цих джерел, їхній інформаційний потенціал для дослідження певних аспектів теми.

На сьогодні існує низка робіт, що висвітлюють деякі аспекти заявленої нами теми. Найважливішими серед них є ті, що присвячені аналізу особових фондів¹. Окремо слід відзначити монографію директорки Одеського історико-краєзнавчого музею В. В. Солодової про розвиток та специфіку зберігання документальних фондів у музеях Одеси – питання, що мало досліджене щодо неархівних установ².

Документи особових фондів південноукраїнських істориків опрацьовувалися низкою дослідників, біографів, історіографів, що ставили за мету дослідити розвиток окремих аспектів розвитку історіографії на території Південної України. У цих працях переважно використано регіональний підхід. Так, С. В. Абросимова, О. В. Леонова, Д. З. Аванесян розробили джерельну базу щодо катеринославської історіографії; А. А. Непомнящий, С. Б. Филимонов, В. В. Калиновський – кримської; Т. М. Попова, В. М. Хмарський, О. О. Синявська, Л. В. Новикова, С. Є. Березін – одеської, А. В. Косенко – херсонської, В. П. Шкварець, Т. В. Березовська – миколаївської. Попри те, що здебільшого південноукраїнська історіографія була і є предметом уваги передусім місцевих історіографів, значний внесок в опрацювання джерельної бази окремих аспектів теми зробили й дослідники з інших центрів: Києва (В. І. Ульяновський, І. М. Старовойтенко, В. В. Корнієнко), Харкова (О. М. Богдашина, С. І. Лиман).

У закордонній історіографії найбільший внесок в опрацювання джерельної бази з історії історичної думки та науки на півдні України, зокрема, вивчення особових фондів учасників історіографічного процесу у цьому регіоні, зробили російські історіографи І. В. Тункіна та А. В. Шаманасв.

У цих дослідженнях охоплено усі можливі групи джерел, але, на нашу думку, найбільш вивченими є його-документи, тобто ті, що розкривають внутрішній світ окремих учасників історіографічного процесу, істориків (мемуари, щоденники, епістолярія).

Найпомітнішим внеском у справу опрацювання джерельної бази теми є археографічна публікація відповідних документів. Процес публікації листів

¹ Черпанова Є. Архів О. Л. Бертъе-Делагарда // Архіви України. – 1966. – № 6. – С. 78–81; Черпанова Е. Н. Архив А. Л. Бертъе-Делагарда в Крымском областном краеведческом музее // Археологические исследования средневекового Крыма. – К., 1968. – С. 205–212; Чечот М. Архів Павла Рябкова // Народна творчість та етнографія. – 1968. – № 1. – С. 109; Синявська О. О. Особистий фонд О. І. Маркевича в Державному архіві Одеської області // Архів. Документ. Історія. Сучасність: 36. наук. ст. та матеріалів. – Одеса, 2001. – С. 314–316; Новікова Л. В. Персональний фонд Аполліона Скальковського в Державному архіві Одеської області: втрати і знахідки // Там само. – С. 281–284; Березин С. Е. Биографии историков-профессоров и преподавателей Новороссийского университета (по материалам фондов ГАОО) // Там само. – С. 266–269; Дубилей Л. П. Фотографии с видами Крыма из архива А. Л. Бертъе-Делагарда // III Таврические научные чтения, посвященные 160-летию со дня рождения А. Л. Бертъе-Делагарда (Симферополь, 24 мая 2002 г.): Сб. мат. / Гл. ред. Е. Б. Вишневская. – Симферополь, 2003. – С. 24–29.

² Солодова В. В. Формування та розвиток документальних колекцій у складі одеських музеїв (1825–2003). – Одеса, 2010. – 304 с.

до південноукраїнських істориків розпочався ще у XIX – на початку XX ст.³ як частина процесу вивчення їхньої спадщини і активно продовжився та триває у новітні часи (беззаперечно найвидатнішим таким проектом є корпус епістолярії Д. І. Яворницького⁴). Це републікація праць південноукраїнських істориків або найпростішим, ненауковим, репринтним способом, або науково-археографічним, з відповідним науково-довідковим апаратом.

Як і будь-яка історична тема, історіографічний процес на півдні України має дворівневу структуру джерельної бази за ступенем актуалізації: архівні та опубліковані. Втім, між цими масивами існує досить ефемерна межа, тим більше, якщо врахувати сучасні оцифрувальні та інтернет-технології. За особливостями формування та зберігання архівні джерела варто виокремити у дві найвиразніші групи: 1) особові документальні фонди безпосередніх учасників історіографічного процесу у Південній Україні; 2) документальні фонди установ, товариств і т.п. осередків історичної думки. Притому, умови зберігання цих документів в архівних, музейних, бібліотечних установах, приватних колекціях тощо мають деякі особливості. Найдоступнішими та найбільш упорядкованими є документи з фондів архівів.

Особові фонди істориків є найціннішим джерелом вивчення історіографічного процесу, адже у концентрованому вигляді містять інформацію про його творців. Проте інформаційне наповнення, а відтак і значення, цих фондів, звичайно, є різним.

У результаті джерелознавчо-бібліографічних пошуків у державних архівах, рукописних зібраннях бібліотек та музеїв нами зафіксовано 208 особових фондів 140-ка істориків, яких є підстави вважати південноукраїнськими⁵.

³ Письма к академику Петру Спиридоновичу Билярскому, хранящиеся в Новороссийском университете: [С прил.] / Публикатор В. М. Истрин. – Одесса, 1906. – XLVI, 319 с.

⁴ Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. – Дніпропетровськ, 1997. – Вип. 1: Листи вчених до Д. І. Яворницького / Упоряд. С. В. Абросимова, А. І. Перкова, О. В. Піщик та ін. – 888 с.; 1999. – Вип. 2: Листи діячів культури до Д. І. Яворницького / Упоряд. С. В. Абросимова, Н. Є. Василенко, А. І. Перкова та ін.; під заг. ред. Н. І. Капустіної. – 460 с.; 2005. – Вип. 3: Листи музейних діячів до Д. І. Яворницького / Упоряд. С. В. Абросимова, Н. Є. Василенко, А. І. Перкова та ін.; під заг. ред. Н. І. Капустіної. – 740 с.; 2005. – Вип. 4: Листи Д. І. Яворницького до діячів науки і культури / Упоряд. С. В. Абросимова, Н. Є. Василенко, А. І. Перкова та ін.; під заг. ред. Н. І. Капустіної. – 500 с.; 2010. – Вип. 5: Листи рідних, друзів і знайомих до Д. І. Яворницького / Уклад. С. Абросимова, Н. Василенко, А. Перкова та ін.; за заг. ред. Н. Капустіної. – 952 с.; 2012. – Вип. 6: Листи рідних, друзів і знайомих до Д. І. Яворницького / Уклад. С. Абросимова, В. Бекетова, Н. Василенко, В. Екшов [та ін.]; за заг. ред. Н. Капустіної. – 848 с.

⁵ На підставі цих та інших видань: Личные архивные фонды в государственных хранилищах СССР. – М., 1962. – Т. 1: А–М / Сост. Э. В. Колосова [и др.]. – 478 с.; 1963. – Т. 2: Н–Я / Сост. Э. В. Колосова [и др.]. – 502 с.; 1980. – Т. 3: Указатель / Сост. И. Е. Березовская [и др.]. – 544 с.; Каталог личных архивных фондов отечественных историков. – М., 2012. – Вып. 3: Вторая половина XIX – начало XX века. – Ч. 1: А–В. – 864 с.; 2017. – Вып. 3. – Ч. 2: Г–З. – 879 с.; Архівні установи України: Довідник. – 2-е вид., доп. – К., 2005. – Т. 1: Державні архіви / Редкол. Г. В. Боряк (гол.), І. Б. Матяш, Г. В. Папакін. – 692 с.; Т. 2: Наукові установи, музеї, бібліотеки: У 2 кн. – Кн. 1: Національна академія наук України, Автономна Республіка Крим, Вінницька, Волинська, Дніпропетровська, Донецька, Житомирська, Закарпатська, Запорізька, Івано-Франківська, Київська, Кіровоградська, Луганська, Львівська, Миколаївська, Одеська області / Упоряд. С. Артамонова, А. Майстренко, Л. Одинока, Р. Романовський. – К., 2010. – XXVIII, 604 с.;

З різних причин особові фонди помітних південноукраїнських істориків В. Х. Кондаракі, Ф. І. Леонтовича, А. Г. Брікнера, Х. П. Ящуржинського, О. М. Деревницького, В. М. Ястребова, В. О. Пархоменка та ін. не були сформовані. Деякі приватні матеріали цих осіб відклалися у фондах їхніх колег.

Виявлені особові фонди розміщені у 61-й установі 28-ми міст 11-ти держав: в Україні, Російській Федерації, США, Ізраїлі, Грузії, Болгарії, Чехії, Хорватії, Латвії, Литві, Естонії. Найбільша кількість фондів зберігається в державних архівах, документальних фондах інститутів, бібліотек та музеїв Одеси, Києва, Санкт-Петербурга, Москви. Частина документів цих особистих фондів є складовими родинних фондів: О. С. Грушевського у Центральному державному історичному архіві України у м. Києві, А. О. Скальковського в Рукописному відділі Інституту російської літератури РАН, М. Я. Грота, П. М. Ардашева, О. І. Георгієвського, Б. В. Фармаковського у Російському державному історичному архіві, К. В. Флоровської та А. В. Флоровського в Обласній науковій бібліотеці імені Д. Чижевського у Кропивницькому, Ф. Є. Корша у рукописному відділі Російської державної бібліотеки, Є. М. Щепкіна – у Відділі писемних джерел Російського державного історичного музею.

Деякі з цих 208-ми фондів досі не оброблені архівістами і відтак не включені до наукового обігу (П. М. Біцилли, О. Л. Вайнштейна, М. П. Алексєєва, Б. Д. Грекова).

Відому тезу про те, що людина не дорівнює своїй біографії, ілюструють старі описи, що збереглися у складі описів деяких фондів (одеських архівних фондів А. О. Скальковського, М. М. Мурзакевича, І. А. Линниченка та ін.). З них видно, що значна частина справ, з яких первинно склалися фонди, була втрачена.

Найбільша кількість особових фондів у різних установах є про таких істориків, як катеринославець Д. І. Яворницький (шість фондів); професор Новоросійського університету, історик літератури О. І. Кирпичников та кримський дослідник П. І. Кеппен (по п'ять фондів). Я. П. Новицький з Олександрівська, В. В. Данилов (працював у Катеринославі та Одесі), видатний одеський археолог Б. В. Фармаковський – (всі мають по 4 фонди). Низка осіб мають по 3 особові фонди: одеський історик А. О. Скальковський, одеський та кримський русист та україніст, професор І. А. Линниченко, його учень А. В. Флоровський, одеський україніст С. П. Шелухин, катеринославець Д. І. Дорошенко, кримчанин М. К. Гудзій, миколаївець М. М. Аркас, професор Таврійського університету, історик літератури О. О. Смирнов, професор Новоросійського університету Ф. Є. Корш. 26 осіб із 140-ка мають по два особових фонди, решта – по одному.

Вочевидь, така розпорошеність особових архівів пояснюється тим, що майже всі з цих 140-ка істориків не працювали все життя на території Південної України, а відтак й їхні документи відкладалися у місцях попередніх

Кн. 2: Полтавська, Рівненська, Сумська, Тернопільська, Харківська, Херсонська, Хмельницька, Черкаська, Чернівецька, Чернігівська області, міста Київ та Севастополь / Упоряд. С. Артамонова, А. Майстренко, Л. Одинока, Р. Романовський. – К., 2012. – XXVII, 602 с.

або подальших (часто фінальних) етапів їхньої діяльності. Проте є й більш карколомні “одисеї” архівів. Так, основний архів видатного славіста В. І. Григоровича, професора Казанського, Новоросійського університетів, який помер та похований в Єлисаветграді, нині зберігається у рукописних фондах Російської державної бібліотеки й, зокрема, містить багато матеріалів про одеський період життя вченого. До Росії та України з еміграції, де працювали останні десятиліття свого життя ці історики, повернулися великі архівні фонди А. В. Флоровського, Д. І. Дорошенка, С. П. Шелухина. З Москви до Державного архіву передано архів С. Я. Борового, що останні десять років свого життя провів у Москві. Однак особливістю цих фондів є те, що вони майже не містять матеріалів того періоду, що нас цікавить: діяльності цих осіб на півдні України у перші десятиліття ХХ ст.

Доля низки архівних особових фондів є наслідком трагічної історії революційних часів, коли чимало істориків були змушені тікати від комуністів, кидаючи все у своїх квартирах, що згодом були експропрійовані разом з документами, колекціями і т. п. Так відклалися фонди І. А. Линниченка, О. П. Доброклонського, М. Г. Попруженка в Одесі, Г. О. Афанасьєва у Києві.

Зауважимо, що сліди особових фондів місять і деякі “збірні” фонди установ. Так, фонд № V (Одеське товариство історії і старожитностей) в Інституті рукопису НБУ ім. В. І. Вернадського НАНУ⁶ містить значні компактні комплекси матеріалів одеського історика Ернста фон Штерна та херсонця П. О. Бурачкова (листи до нього), що відклалися у товаристві двома шляхами: внаслідок перевезення архіву П. О. Бурачкова після його смерті до архіву товариства та після того, як Е. фон Штерн повернувся до Німеччини, напевно, залишивши частину свого особистого архіву в Одесі.

Як це найчастіше буває у дослідницькому процесі, основний масив джерел про діяльність істориків у певному регіоні зосереджений в архівних зібраннях, що зберігаються, власне, у містах цього регіону. В даному разі, діяльність істориків на території Південної України найбільше відображена в їхніх особових фондах, що зберігаються в Одесі, Сімферополі, Дніпрі (Січеславі), Севастополі, Миколаєві, Кропивницькому, Запоріжжі, Херсоні, Феодосії.

Найбільша кількість особових фондів південноукраїнських істориків зберігається у Держархіві Одеської області, Дніпровському історичному музеї ім. Д. І. Яворницького, Держархіві Автономної республіки Крим у Сімферополі та Державному історико-археологічному музеї-заповіднику “Херсонес Таврійський” у Севастополі.

Фонди Держархіву Одеської області головним чином сформовані з особових архівів професорів Новоросійського університету П. С. Білярського, В. І. Григоровича, І. А. Линниченка, О. П. Доброклонського, М. Г. Попруженка, С. Г. Вілінського, О. М. Клітіна, Є. М. Щепкіна, Є. П. Трифільєва, О. О. Кочубинського, І. М. Бондаренка, К. М. Смирнова, О. І. Маркевича, Ф. К. Бруна, О. М. Кудрявцева, К. П. Добролюбського. Найціннішими з них за своїм обсягом та інформативністю є фонди професорів кафедри російської

⁶ Лисоченко І. Д. Архів Одеського товариства історії і старожитностей // Збірник оглядів фондів відділу рукописів. – К., 1962. – С. 49–61.

історії І. А. Линниченка та О. І. Маркевича, в яких є різноманітні групи джерел. Найменш інформативними є фонди С. Г. Вілінського, В. І. Григоровича та Є. П. Трифільєва, що містять лише кілька загальновідомих рукописів їхніх праць. Фонд Є. М. Щепкіна, попри досить змістовний опис, розчаровує низьким рівнем збереженості справ. Лише 20% справ опису доступні досліднику.

В Одесі особові фонди місцевих істориків зберігаються також у документальних колекціях Історико-краєзнавчого музею та двох наукових бібліотек міста: Національної та Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова. Серед цих матеріалів найбільш інформативними є фонди історика права, професора Новоросійського університету та Одеського інституту народної освіти О. Я. Шпакова, що охоплюють його діяльність в Одесі у 1903–1927 рр., та фонд історика філософії М. М. Ланге у Науковій бібліотеці ОНУ ім. І. І. Мечникова⁷. З фондів, що презентують позаакадемічний, аматорський, рівень історіографічного процесу, вирізняється своєю інформативністю фонд М. Ф. Комарова у Національній науковій бібліотеці.

Головною “перлиною” документального зібрання Дніпровського історичного музею ім. Д. І. Яворницького є, власне, фонд цього провідного катеринославського історика впродовж майже усієї першої половини ХХ ст., що став не лише основою діяльності самого вченого, а й своєрідною матрицею для опрацювання історіографічного та культурного процесу Катеринослава й Катеринославщини, настільки широкими були зв'язки та поле діяльності історика, що, на щастя, добре відображено збереженими документами. Окрім цього, музей має особові фонди А. С. Синявського, В. О. Біднова, Ф. В. Локотя, В. Д. Машукова та деяких інших аматорів старовини. Музей, таким чином, наче компенсує відсутність особових фондів істориків часу, що нас цікавить, у Державному архіві Дніпропетровської області.

Особливістю джерелознавчої ситуації у Криму є те, що фонди більшості провідних місцевих істориків або не збереглися (як Ф. Ф. Лашкова та Х. П. Яшуржинського), або перебувають поза межами півострова. З тих істориків, чия діяльність припала виключно на період до 1920 р., у Державному архіві Автономної республіки Крим є лише невеликі особові фонди О. Я. Фабра та О. Л. Бертъє-Делагарда. Фонди В. Й. Філоненка, І. А. Линниченка, М. Л. Ернста, П. І. Голландського, О. І. Полканова відображають діяльність істориків у 1920-х рр. У Державному історико-археологічному музеї-заповіднику “Херсонес Таврійський” зберігаються фонди п'яти археологів–працівників музею. Найбільш цінним є фонд першого голови музею К. К. Косцюшка-Валюжинича. До того ж, у музеях Криму зберігаються фонди П. І. Кеппена, О. Л. Бертъє-Делагарда (музей Тавриди у Сімферополі) та феодосійського історика Л. Коллі (Феодосійський краєзнавчий музей).

Окрім названих основних центрів зосередження особових фондів істориків на території Південної України відповідні фонди зберігаються в уста-

⁷ Научное наследие Н. Н. Ланге в университетской библиотеке / Авт.-сост. В. И. Подшивалкина, Р. Н. Свиначенко, Е. В. Полевщикова [и др.]; библиогр. ред. В. В. Самодурова; отв. ред. М. А. Подрезова. – Одесса, 2010. – 350 с.

новах Миколаєва (архів М. М. Аркаса та С. І. Гайдученка в Державному архіві Миколаївської області та М. М. Аркаса й Б. В. Фармаковського в Обласному музеї), Державному архіві Запорізької області (невеликий фонд Я. Новицького), Херсонському обласному краєзнавчому музеї (фонд його засновника та тривалий час директора В. І. Гошкевича) та Державному архіві Кіровоградської області (фонд місцевого історика П. З. Рябкова). Саме південноукраїнські архівні особові фонди є найбільш інформативними щодо діяльності фондоутворювачів на цій території. Проте комплексний історіографічний, зокрема біоісторіографічний, аналіз неможливий без урахування всієї архівної спадщини.

Поза межами історичного Півдня особові фонди тамтешніх істориків зберігаються лише у київських архівах, бібліотеках та музеях. Здебільшого ці документи зосереджені в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАНУ: фонди П. М. Ардашева, Г. О. Афанасьєва, В. Ф. Лазурського, М. П. Істоміна, С. П. Шелухина, В. В. Данилова, Д. І. Дорошенка, М. В. Шугурова, О. О. Русова, А. В. Ніковського, Я. П. Новицького, Г. А. Коваленка, В. С. Іконникова. У Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва України зберігаються фонди М. М. Аркаса, В. В. Данилова, М. К. Гудзія, О. О. Андрієвського; у Центральному державному історичному архіві України у м. Києві – М. В. Довнар-Запольського, В. С. Іконникова, О. О. Андрієвського, О. С. Грушевського, Д. І. Яворницького. У рукописному відділі Інституту української літератури ім. Т. Г. Шевченка – М. К. Гудзія та В. Ф. Лазурського; у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України – С. П. Шелухина та Д. І. Дорошенка; у науковому архіві Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Т. Рильського НАНУ – Д. І. Яворницького та Я. П. Новицького; у науковому архіві Інституту археології НАНУ – А. В. Добровольського.

Закономірно, що великий комплекс особових фондів південноукраїнських істориків зберігається в установах Російської Федерації, передусім у Санкт-Петербурзі та Москві. Найбільшу цінність для історика елітарного, наукового, рівня розвитку історичної думки мають особові фонди, що зберігаються у Московському та Санкт-Петербурзькому відділеннях Архіву РАН. Тут зосереджено фонди членів Санкт-Петербурзької Академії наук, серед них і осіб, що певний час працювали на території Південної України.

Це професура Новоросійського університету: знамениті візантиніст Ф. І. Успенський, історики мистецтва Н. П. Кондаков та Д. В. Айналов, україністи та русисти А. В. Флоровський, В. І. Пічета, М. Ф. Злотников, медієвіст Р. Ю. Віппер, антикознавець О. В. Нікітський, історики мови та літератури В. М. Істрін, Б. М. Ляпунов та Ф. Є. Корш, археолог Б. В. Фармаковський. Низка фондів науковців, що здебільшого відомі як дослідники історії мови, літератури, культури, зберігається у рукописних відділах двох головних бібліотек Російської Федерації: Російської державної (Москва) та національної (Санкт-Петербург) і в Інституті російської літератури (“Пушкінський дім”). Це фонди В. В. Данилова, Є. Г. Кагарова, В. І. Григоровича, К. О. Копержинського, Є. В. Петухова, О. О. Смирнова.

У “Пушкінському домі” зберігається основна частина архіву одного з найвидатніших одеських істориків XIX ст. М. М. Мурзакевича. Серед фондів, що зберігаються в інших установах російських столиць (Державному архіві Російської Федерації, Російському державному архіві літератури та ін.) найціннішими для дослідника історіографічного процесу на території Південної України є фонди А. О. Скальковського у Санкт-Петербурзькому Інституті російської історії РАН та головного кримського історика А. І. Маркевича у науковому архіві Інституту історії матеріальної культури РАН (Санкт-Петербург). Поза межами Москви та Санкт-Петербурга нами зафіксовано лише два фонди: С. В. Єшевського у Держархіві Нижегородської області та Ф. О. Щербини у Державному архіві Краснодарського краю.

Поза межами України та Російської Федерації нами зафіксовано лише 19 фондів 17-ти істориків. З них найбільшу кількість містять архіви Чехії, США, Ізраїлю, Хорватії, Грузії, де зберігаються особисті фонди С. Г. Вілінського, А. В. Флоровського, Д. І. Дорошенка, С. П. Шелухина, Г. В. Вернадського, Ш. М. Дубнова, Й. Г. Клаузенера та ін.

Особові фонди істориків містять різноманітні види джерел. Перш за все, в розрізі теми, що нас цікавить, можна виокремити два шари інформації: 1) відомості про діяльність істориків на півдні України; 2) відомості про діяльність до або після південноукраїнського етапу їхнього життя. Документи, що містять другий шар, важливо враховувати, адже слід прагнути до цілісного сприйняття особистості, простежувати еволюцію її поглядів. Є особові фонди істориків, що містять мінімальну інформацію про південноукраїнський період їхнього життя (або періоди у випадку кількох осіб, що поверталися на південь здебільшого в роки революції), наприклад, фонди Р. Ю. Віппера, С. Я. Борового, М. Л. Рубінштейна, В. І. Пічети, К. О. Кузнецова. Деякий інтерес можуть викликати у цих фондах тільки загальні факти, наведені в автобіографіях діячів, спогадах і т.п. документах. Фонди, що зберігаються у південноукраїнських архівах, музеях та бібліотеках, майже повністю охоплюють діяльність фондоутворювача саме на Півдні України. Тому їх слід визнати найціннішими для вивчення діяльності певних істориків на території Південної України.

Проте є фонди істориків, в яких незначною мірою відображена їхня історична діяльність. Таким прикладом є фонд О. Л. Берт'є-Делагарда в Державному архіві Автономної республіки Крим, що майже повністю складений з документів, які відбили його діяльність як інженера⁸.

З другого боку, у фондах є два інші шари інформації: документи, що відбивають діяльність фондоутворювача, та ті, в яких відображено діяльність його колег. Наприклад, у фонді одеського професора О. П. Доброклонського, який працював над історією Новоросійського університету, збереглися передані чи надіслані йому на його прохання автобіографії та реєстри праць низки його колег, що працювали на той момент або до того у провідному центрі науки та освіти Півдня.

Якщо класифікувати документи особових фондів за класичними типами джерел, то їх основний масив складають наративні джерела: рукописи праць,

⁸ Державний архів Автономної республіки Крим (далі – ДААРК). – Ф. 216. – Оп. 1.

епістолярія, щоденники, спогади, автобіографії тощо. У свою чергу, всередині кожної з цих груп джерел можна провести внутрішню класифікацію з відповідною характеристикою.

Головною ознакою діяльності історика є його історичні праці. Тому закономірно, що майже всі фонди в різній мірі містять саме цей різновид документів. Деякі фонди, як фонд А. Фірковича у Відділі рукописів Російської національної бібліотеки чи більшість фондів у Відділі рідкісних видань та рукописів Одеської національної наукової бібліотеки, майже повністю чи повністю сформовані з рукописів праць та підготовчих матеріалів до них, цінних джерел, зібраних фондоутворювачами. Цінність цих одиниць зберігання є різною. Головну цінність, порівняно з опублікованими за життя працями, мають неопубліковані наукові праці. Так, перші наукові праці цих істориків містять фонд О. Я. Шпакова та І. Л. Маяковського в його особистому фонді в Центральному архіві документальних колекцій Москви⁹. Зокрема, надцінними для сучасних археологів є матеріали археологічних розкопок. Наприклад, на такі матеріали багаті фонди, що зберігаються у Херсонському музеї-заповіднику (К. К. Косцюшка-Валужинича та його колег), матеріали зібрання В. І. Гошкевича у Херсонському музеї і т. д. Прикладом цінного зібрання підготовчих матеріалів до наукового видання, що так і не побачило світ, є колекція спогадів про Рішельєвський ліцей, які зібрав І. А. Линниченко до відповідного видання до сторіччя заснування закладу у 1917 р. Справа, що містить ці спогади, зберігається у фонді професора у ДАОО і нещодавно стала однією з основних складових сучасного видання вже до 200-річчя заснування цього ліцею¹⁰.

Частина праць є публіцистичними, що висвітлюють громадський аспект діяльності істориків, їхні суспільні та політичні погляди. Додаткову вагу ці, навіть часто опубліковані, тексти мають з огляду на те, що газетні матеріали, де найчастіше вони оприлюднювалися, є “групою ризику” у плані збереженості.

До цієї групи дотичні автореєстри праць. Складені самими істориками, вони, хоч і не позбавлені іноді помилок, найповніше відображають бібліометричні показники їхньої діяльності.

Ще однією специфічною групою документів, дотичних до праць, є лекційні курси університетських професорів, тексти їхніх популярних, публічних виступів. Ці архівні джерела пов’язані з літографованими чи склографованими курсами, що зберігаються у бібліотеках і каталогізовані й зареєстровані у персональних покажчиках праць саме як публікації істориків, хоча вони більше дотичні до архівних джерел. Прикладом лекційного курсу, що залишився виключно в особовому фонді істориків, є лекції з російської історії, читані у Новоросійському університеті та на Одеських вищих жіночих курсах А. В. Флоровським (у його фонді в Архіві РАН у Москві)¹¹ та лекції О. С. Грушевського з історії України, що він їх прочитав у тому ж

⁹ Хорхордина Т. И. “Неизвестный” Маяковский. – М., 2001. – 96 с.

¹⁰ Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф. 153. – Оп. 1. – Спр. 510; Крізь призму пам’яті і часу: Одеський Рішельєвський ліцей у спогадах сучасників / Упоряд. О. О. Синявська. – Одеса, 2017. – 300 с.

¹¹ Архів РАН. – Ф. 1609. – Оп. 1. – Спр. 116–118.

закладі вперше в історії підросійської України українською мовою (родинний фонд Грушевських у ЦДІАК)¹². В особовому фонді Г. О. Афанасьєва в Інституті рукопису НБУ ім. В. І. Вернадського НАНУ та фонді П. С. Білярського в Держархіві Одеської області зберігаються лекційні курси Р. В. Орбінського – відомого одеського історика та громадського діяча, учасника відкриття Суецького каналу, професора Рішельєвського ліцею та Новоросійського університету, але з маловивченою біографією.

Найбільший масив документів особових фондів серед наративних джерел складає епістолярія. Епістолярні документи є незамінним джерелом для вивчення наукової та побутової повсякденності істориків, їхнього світогляду, дають змогу з'ясувати багато невідомих чи суперечливих фактів їхньої біографії, встановити коло їхніх особистих та наукових контактів; вони є цінними для уточнення інформації, наведеної у мемуарах. Найбільші комплекси листів, отриманих істориками під час їхньої діяльності на території Південної України, містять особові фонди Д. І. Яворницького у Дніпропетровському історичному музеї, О. І. Маркевича, М. Г. Попруженка у Держархіві Одеської області, І. А. Линниченка у Держархіві Одеської області та Держархіві АРК, В. С. Іконникова в Інституті рукопису НБУ ім. В. І. Вернадського НАНУ. Деякі фонди складаються виключно з листів, як фонд І. І. Куриса в Інституті російської літератури, В. К. Надлера у Відділі рідкісних видань та рукописів Одеської національної наукової бібліотеки. У листуванні є два основних масиви: листи від не-істориків (родичів, знайомих, ділові, побутові) та колег-істориків.

Серед листів другої групи, найважливіших для історіографа, виокремимо три основні історіографічно-джерелознавчі види за територіальним принципом: 1) листи до південноукраїнських істориків від їхніх колег з інших південноукраїнських центрів; 2) листи до них від їхніх колег з інших міст Російської імперії; 3) листи до південноукраїнських істориків від колег з-за кордону Російської імперії.

Прикладом першої, “перехресної”, групи є великий комплекс листів ялтинця О. Л. Бертге-Делагарда до одесита І. А. Линниченка (фонд І. А. Линниченка у Держархіві Одеської області)¹³. Як віце-президент Одеського товариства історії і старожитностей, кримський історик був широко заангажований в одеські справи. Цінним джерелом для вивчення взаємин між різними генераціями південноукраїнських істориків, формування місцевих шкіл, транзакції традицій є листи 1920-х рр. одесита М. Є. Слабченка до І. А. Линниченка, що на той момент мешкав вже у Криму. Ці листи зберігаються у кримській частині архіву І. А. Линниченка¹⁴. Комунікацію між південноукраїнськими істориками дає змогу глибоко вивчити великий комплекс листів у січеславському фонді Д. І. Яворницького.

До південноукраїнських істориків писала ціла низка істориків з-поза меж Південної України. Значні комплекси листів відклалися в архівах

¹² Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 1159.

¹³ ДАОО. – Ф. 153. – Оп. 1. – Спр. 255–256.

¹⁴ ДААРК. – Ф. 538. – Оп. 1. – Спр. 82.

В. І. Григоровича, І. А. Линниченка (наприклад, від таких корифеїв, як О. С. Лаппо-Данилевський, О. О. Шахматов). Інтенсивне листування підтримував з південноукраїнськими колегами, перебуваючи більшість часу в Києві, В. С. Іконников, кар'єра якого розпочалася в Одесі, про що він завжди пам'ятав.

Яскравим прикладом листів, що розкривають маловідомі сторінки контактів між південноукраїнськими істориками та їхніми закордонними колегами, є великий комплекс листів видатного візантиніста Ф. І. Успенського зі Стамбула (Константинополя), де він очолював Російський археологічний інститут, до свого одеського учня М. Г. Попруженка¹⁵. До колишньої столиці Візантійської імперії історик переїхав з Одеси, де він тривалий час викладав у Новоросійському університеті. Отож не дивно, що Одесу Ф. І. Успенський, як виявилось, не безпідставно, розглядав як головний форпост своєї діяльності.

Нетиповим явищем є наявність у фонді певного історика повноцінного комплексу його власних листів. Найчастіше йдеться про поодинокі копії, чернетки тощо. Але є й низка протилежних прикладів. Листи І. А. Линниченка до його кримського колеги А. І. Маркевича опинилися зрештою у фонді І. А. Линниченка у Держархіві АРК внаслідок конфлікту між ними: А. І. Маркевич на знак повного розриву повернув колезі всі його листи¹⁶. Проте найчастіше автографи листів "осідали" в особових архівах, а відтак і фондах, більш природним шляхом, передусім внаслідок родинних відносин, формування сімейних архівів. Такими прикладами є великий комплекс листів одеського історика І. М. Бондаренка до його дружини в особовому фонді історика в ДАОО, листи Є. М. Щепкіна до його матері у сімейному фонді Щепкіних у рукописному відділі Державного історичного музею Москви, комплекс листів П. М. Ардашева до різних осіб у фонді Ардашевих у РДІА.

Видом его-джерел, що розкривають інтимний світ автора і далеко не завжди призначалися для оприлюднення, є щоденники. В особових архівах південноукраїнських істориків такий вид джерел суттєво поступається листуванню. Прикладами великих щоденникових комплексів, що не були самими авторами впорядковані та підготовлені до друку, є щоденники А. О. Скальковського, які він вів більшу частину свого життя, що минуло в Одесі, та щоденникові записи І. А. Линниченка за 1917–1920 рр. Щоденники А. О. Скальковського зберігаються в Санкт-Петербурзькій філії архіву Інституту російської історії РАН. Рідкісний випадок: ксерокопії частини цих щоденників наприкінці 1990-х рр. були сформовані в окремі справи та включені у фонд А. О. Скальковського у Держархіві Одеської області¹⁷. Вивчення цих джерел ускладнює важкочитабельний скоропис, яким вони написані. Порівняно нещодавно опубліковано щоденник юного М. М. Аркаса, оригінал якого зберігається в особовому фонді історика у Миколаївському обласному музеї.

¹⁵ ДАОО. – Ф. 159. – Оп. 1. – Спр. 38, 39, 40.

¹⁶ ДААРК. – Ф. 538. – Оп. 1. – Спр. 87.

¹⁷ ДАОО. – Ф. 147. – Оп. 1. – Спр. 82–91.

На відміну від щоденників, мемуари є найчастіше відрефлексованим видом джерел, що часто свідомо готувалися до публікації. Втім, не опубліковані за життя автора рукописи цих документів часто є радше “річчю в собі” і таким чином дотичні до щоденникового жанру. Дуже цінним джерелом, з огляду на брак подібних спогадів про завершальний період існування Новоросійського університету, є спогади Л. Р. Когана про роки його навчання на історико-філологічному факультеті цього закладу на початку ХХ ст.¹⁸ Спогади, як це очевидно, зокрема, з каліграфічного почерку, готувалися автором до друку, вирізняються яскравістю й докладністю опису побуту студентів, портретами викладачів-істориків, що суттєво доповнюють наші відомості про їхні педагогічні прийоми, погляди, рецепцію їх слухачами. Цінними для вивчення питання про становлення світогляду істориків 1870-х рр. є маловідомі спогади Г. О. Афанасьєва про його студентські роки у Новоросійському університеті у перші роки існування закладу та спогади одеського історика І. Л. Смоленського про його батька, одеського ж історика Л. А. Смоленського, що зберігаються у персональному фонді першого у Російському державному історичному архіві¹⁹. Деякі з архівних рукописів спогадів, через важкодоступність місця їх публікації та малопоширеність (емігрантська преса), сприймалися дослідниками як єдиний варіант і лише потім, як у випадку зі спогадами А. В. Флоровського про його вчителя І. А. Линниченка²⁰, з’ясовувалося, що вони були опубліковані.

Не таким інформативним щодо вивчення біографій істориків, а проте важливим для повного сприйняття їхніх особистостей та вивчення інших аспектів історії є зображальні джерела. Йдеться про три основні групи: 1) портрети, світлини самих істориків; 2) світлини їхніх родичів, знайомих та колег (часто – групові фото); 3) зображення артефактів, які вивчали історики. Попри те, що найчастіше йдеться про відомих осіб, вивчення особових фондів дозволяє виявити маловідомі зображення істориків. Іноді світлини слід додатково ідентифікувати. Так, нами було ідентифіковано за допомогою матеріалів преси фотопортрет одеського історика-медієвіста, відомого також своєю українською патріотичною позицією, І. М. Бондаренка²¹. У фонді М. Ф. Злотникова, де загалом майже відсутні джерела, які б висвітлювали катеринославський період його діяльності, зберігається його світлина у кабінеті, періоду його ректорства у Катеринославському інституті народної освіти²². У фонді В. Ф. Лазурського нами виявлено рідкісний фотопортрет його друга та колеги І. А. Линниченка²³. У фонді О. Я. Шпакова зберігається кілька групових світлин професорів Новоросійського університету та Одеських вищих жіночих курсів, на цих знімках є декілька істориків. Цінні

¹⁸ Відділ рукописів Російської національної бібліотеки. – Ф. 1035. – Оп. 1. – Спр. 38.

¹⁹ Російський державний історичний архів. – Ф. 1057. – Оп. 1. – Спр. 8.

²⁰ Архів РАН. – Ф. 1609. – Оп. 1. – Спр. 12.

²¹ ДАОО. – Ф. 187. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 1.

²² Санкт-Петербурзька філія архіву РАН. – Ф. 908. – Оп. 1. – Спр. 74.

²³ Відділ рукописних фондів та текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. – Ф. 183. – Оп. 1. – Спр. 568.

світлини, що показують інтер'єр Херсонського музею старожитностей, зберігаються у фонді В. І. Гошкевича у Херсонському краєзнавчому музеї.

Різноманітні зображення Криму, що містять цінну інформацію, зберігаються у фондах О. Л. Берт'є-Делагарда у Кримському республіканському краєзнавчому музеї; зображення мистецьких пам'яток Сходу та Кавказу, Балкан – у фондах Ф. І. Успенського та Н. П. Кондакова у Санкт-Петербурзькій філії Архіву РАН; ці зображення були результатом їхньої діяльності, зокрема у період роботи цих істориків в Одесі.

Порівняно не основну частину документів в особових фондах складають актові джерела: 1) особові документи (метрики, атестати, паспорти, документи, пов'язані з працевлаштуванням, нагородні листи, грамоти на обрання у члени установ та товариств тощо); 2) документи діловодства установ, закладів, товариств, в яких брали участь фондоутворювачі; 3) документи, що є наслідком діяльності інших осіб. Перші з цих документів дають змогу уточнити у деяких випадках не ясні обставини приватного життя істориків, їхні переміщення. Найважливішими є документи другої групи, адже в них безпосередньо відобразився такий важливий аспект історіографічного процесу, як діяльність наукових установ Південної України історичного профілю. Як і у випадках з фондами головних редакторів періодичних видань, фонди деяких істориків головним чином відображають діяльність товариств чи закладів, які вони очолювали, наприклад, музейних установ (К. К. Косцюшко-Валюжинич, Р. Х. Леппер, Л. О. Моїсєєв, М. І. Скубенников, М. М. Янишев, Л. П. Коллі, В. І. Гошкевич, Д. І. Яворницький), просвітніх закладів (М. М. Ланге – Одеський народний університет), товариств (І. А. Линниченко – Одеське бібліографічне товариство при Новоросійському університеті).

Отже, наявні особові фонди південноукраїнських істориків, що зберігаються у низці країн та багатьох архівах, музеях, бібліотеках, містять різноманітну інформацію як безпосередньо про діяльність істориків, так і про історико-культурний процес у цьому регіоні у другій половині XIX – на початку XX ст. Систематизація та подальше дослідження джерел з цих фондів у різноманітних контекстах є перспективним напрямком історіографії, джерелознавства, археографії. Наявність особових фондів створює надійний фундамент для узагальнювальних історіографічних досліджень історіографічного процесу на території Південної України.

Олександр Музичко (Одеса). Особові фонди південноукраїнських істориків як джерело дослідження історіографічного процесу на території південної України другої половини XIX – 20-х років XX ст.

Метою статті є аналіз одного з важливих компонентів джерельної бази в дослідженні історіографічного процесу на території Південної України другої половини XIX – початку XX ст.: особових архівних фондів південноукраїнських істориків. Такими вважаємо осіб, які певний час жили і працювали на цій території і залишили більш-менш виразний слід як історики (викладання, роботи і т. п. на історичну тематику). Зроблено висновок, що 208 особових фондів 140-ка південноукраїнських істориків зберігаються в архівах, музеях, бібліотеках 11-ти країн і

містять різноманітну інформацію як безпосередньо про діяльність істориків, так і про історико-культурний процес у цьому регіоні в другій половині XIX – на початку XX ст. Систематизація і подальше дослідження джерел з цих фондів в різних контекстах є перспективним напрямком історіографії, джерелознавства, археографії. Наявність особових фондів створює надійний фундамент для узагальнювальних історіографічних досліджень історіографічного процесу на території Південної України.

Ключові слова: історіографічний процес, Південна Україна, історики, особовий архівний фонд.

Oleksandr Muzychko (Odesa). Personal Archival Depositories of Historians from Southern Ukraine as Sources for the Research of Historiography in Southern Ukraine from the late Nineteenth Century to 1920s

Personal archival depositories of historians from Southern Ukraine are the sources for the investigation, particularly, of historiography in the territory of Southern Ukraine from the late nineteenth century to the first decades of the twentieth century. The people of these lands made a great contribution to the cultural history of Ukraine. 208 personal fonds of 140 historians from Southern Ukraine are preserved in the archives, museums, and libraries of the eleven states. These documents contain a lot of information on the work of scholars in historical and cultural areas of Southern Ukraine of this era. Further research of these source materials and their systematization offers great opportunities for historiographical research and in the field of archeography. The existence of personal depositories creates a ground for generalization in historiographic studies on the historical writings in the southern lands of Ukraine.

Keywords: historiography, Southern Ukraine, historian, the personal archival depository.